

ПРО РОЛЬ «РАДЯНСЬКОЇ СПАДЩИНИ» У ФОРМУВАННІ ПОЛІТИЧНОЇ КУЛЬТУРИ НЕЗАЛЕЖНОЇ УКРАЇНИ

Статтю присвячено розгляду значення залишків елементів політичної системи Радянського Союзу для політичної культури незалежної України. Порівнюються характерні особливості політичної свідомості й поведінки «радянських» людей та громадян вільної України. Серед елементів радянського минулого, що мають значення для розвитку України, зазначено, зокрема, такі: звичка до рівності, колективізм, неповага до закону, конформізм, нехтування громадянськими правами та обов'язками, пасивність, абсентеїзм, відсутність пріоритету національних орієнтирів розвитку, типово радянські стереотипи, корумпованість політичних діячів і державних службовців.

Політична культура суспільства формується під впливом великої кількості факторів. Кожна країна має свої особливі чинники впливу на формування політичної культури. Одним із найвпливовіших для колишніх республік СРСР є фактор «радянської спадщини». Загальновідомо, що політична культура є голосом із минулого. Це особливості соціальної психології, політичної поведінки, успадковані як затверджені зразки від попередніх поколінь. Політична культура посткомуністичних суспільств поступово формується з кількох джерел: власна політична дійсність, до якої залучено більшість населення країни; запозичення досвіду Сполучених Штатів Америки, Канади і західноєвропейських держав; радянська спадщина; часткове відродження національної державницької традиції міжвоєнного періоду (що характерно для України). Під «радянською спадщиною» маємо на увазі вплив залишків елементів політичної системи Радянського Союзу на становлення та розвиток політичної культури неза-

лежних держав. Розглянемо детальніше, які саме особливості розвитку політичної культури України зумовлюються радянським минулим.

Проблемою українського суспільства пострадянського періоду є те, що розвиток суспільства, його трансформація не має певної спрямованості, більш-менш чіткої програми. Це пов'язано з іншою характерною рисою пострадянського періоду - відсутності панівної ідеологічної лінії. Іншими словами, утворився такий собі ідеологічний вакуум. З одного боку, це цілком зрозуміле явище, яке пояснюється тимчасовою масовою розгубленістю після проголошення незалежності, розчаруванням та неприйняттям будь-чого, нав'язаного згори. Тим більше що в Радянському Союзі ідеологічний плюралізм був просто відсутній. Тоді не було «лівих», «правих», «лібералів», «консерваторів», «соціал-демократів», «християн-демократів», «зелених» тощо. Усі були або в лавах КПРС, або в кандидатах до неї, або просто безпартійними. Не так уже й просто було грома-

дянам новоствореної держави визначитися зі своїми пріоритетами серед різноманітних ідеологічних напрямків численних політичних партій та організацій. З іншого боку, хоча перші бурхливі роки незалежності минули, чіткого курсу національного розвитку не видно й досі. Утім загальновідомо, що держава не може існувати без ідеології, вона уподібнюється кораблю, який нікуди не пливе.

Звичайно, усі ми симпатизуємо та орієнтуємося на декларовані демократичні цінності, згідно з якими написано нашу Конституцію. Проте молода держава на етапі свого становлення та національного відродження потребує чогось більш певного, ніж загальні норми верховного закону. Час від часу можна почути, що ми хочемо жити в демократичному суспільстві або мріємо про громадянське суспільство, але насправді це ніде не зафіксовано, не визначено чітко, що ж ми хочемо побудувати, як це має виглядати. Якщо з ідеєю демократичної держави ми сяк-так звиклися за роки незалежності, то варіант громадянського суспільства в очах пересічних громадян виглядає поки що як витвір фантазії науковців. Тим більше що радянське суспільство було стратифіковано таким чином, що не існувало навіть підвалин для громадянського суспільства. Суспільство складалося з двох нерівних частин, до першої з яких входили наділені привілеями партійні функціонери, вповноважені приймати рішення від імені народу; до другої – більшість народу, змушена погоджуватися та підтримувати ці рішення, не маючи можливості висловлювати свої пропозиції або зауваження. До того ж повноцінним громадянське суспільство може вважатися за умови існування класу власників, тоді як навіть назва «власник» була мало не звинуваченням в Радянському Союзі. Соціологи вважають, що найкращі умови для розвитку засад демократії й ринкової економіки існують у тих суспільствах, соціальна структура яких нагадує еліпс, найменші частини якого становлять найбагатші і найбідніші прошарки населення, а найбільша частина – це середній клас, який «годує» нижчий прошарок і забезпечує стабільне функціонування всієї держави. За аналогією до геометричних фігур посткомуністична Україна нагадує за своєю соціальною структурою піраміду. Маленька вершина цієї піраміди – це найбагатші члени суспільства, потім іде невеликий зрізаний конус, який складається з тих осіб, які сяк-так собі дають раду, і третій прошарок – це велика основа піраміди, тобто найбідніші громадяни. Зрозуміло, що верхівка піраміди не може й не хоче годувати основу. Виходить, що мільйони найбідніших громадян не розвиваються самі й відтягують у відносно невеликого другого прошарку,

який мав би шанси стати стабільним середнім класом для України, засоби для його розвитку.

З ідеєю національно орієнтованої ідеології теж не склалося. Національний розвиток народів, що входили до складу Радянського Союзу, припинився. У результаті багаторічної індоктринації ці народи не знають своєї достовірної докомуністичної історії; у пострадянський період декотрим із народів доводиться розв'язувати гостре мовне питання. Радянський Союз створив власну історію, яка базувалася не на реальності, не на досвіді попередніх поколінь, а на ідеологічній утопії. Тому тепер українцям так важко пригадати свою власну історію, віднайти справжніх національних героїв. А, як відомо, власний історичний міф і пантеон народних героїв є одними з елементів національної ідеї. За допомогою вчених, політичних та громадських діячів українці намагаються створити якесь цілісне уявлення про свою історію. Але поки що воно складається з дореволюційного, радянського й націоналістичного фрагментів, які досить важко звести до купи. Тим більше, що різні регіони України через історичні обставини дещо по-різному уявляють минуле своєї країни. Відповідна ситуація склалася з історичними постатями, які могли б слугувати авторитетами, взірцями для громадян незалежної України. В Україні досить важко знайти політичну постать, яка б більш-менш однозначно викликала позитивні емоції. Наприклад, за даними опитування мешканців Львова та Дніпропетровська, проведеного Центром інформаційних проблем територій НАН України, 42 % львів'ян вважають найвидатнішим українцем ХХ століття Михайла Грушевського, тоді як 48 % дніпропетровців називають Олександра Довженка. На другому місці, відповідно, Степан Бандера і В'ячеслав Чорновіл [1]. А постаті таких діячів як Євген Коновалець, Симон Петлюра, той-таки Степан Бандера, січові стрільці австро-угорської армії, навіть Богдан Хмельницький при детальному вивченні виявляються занадто суперечливими кандидатами на місця національних героїв. Утім, дані опитування «Українського демократичного кола» демонструють, що саме Богдан Хмельницький є найвидатнішим українським історичним діячем, який викликає найпозитивніше ставлення до себе з боку опитаних (26,7 % та 83 % відповідно). Щоправда, на другому місці опинився Петро Перший (майже дві третини опитаних). Позитивний рейтинг Михайла Грушевського і Леоніда Брежнєва (третє місце) сягає майже 60 %. Симпатіями українців користується багато інших історичних постатей: від Володимира Великого і Ярослава Мудрого до Володимира Леніна і Віктора Ющенка [2]. Складається досить супе-

речлива картина. Ось і виходить, що відроджувати нам є небагато чого.

На думку Є. Головахи і В. Пухляка, усі спроби сформувані національно-державну ідеологію початкове містять архаїчний принцип «відродження», оскільки це означає для сучасної людини повернення до цінностей і стереотипів національного ізоляціонізму та хуторянської психології [3]. Зрозуміло, що з такими категоричними судженнями можна сперечатись, але повернутися назад справді неможливо. Не варто також забувати про те, що ідеологічне підґрунтя західних демократично розвинених країн плекалося протягом багатьох десятиріч, навіть століть (згадаймо приклад Великобританії і Франції, де ідеологічні течії лібералізму та консерватизму розвивалися разом з історіями цих країн). Іншими словами, уже час якось визначитися, куди і як ми хочемо йти. А поки що живемо за інерцією, пристосовуючись до реалій навколишнього середовища, а радше, навіть замикаючись у світі власних проблем, покладаючись на вічне українське «та якось воно буде» або «хай там нагорі голова їм болить».

Ще однією з ознак пострадянського суспільства можна вважати те, що в процесі адаптації до реалій життя формується зовсім інший тип людей. Це вже не люди Радянського Союзу, але ще не люди України демократичної. Вони ще несуть на собі відбиток радянської епохи, але під дією зовнішніх обставин змінюються, і змінюються подеколи непомітно для себе. Дані соціологічного опитування, проведеного наприкінці 2002 року «Українським демократичним колом» на замовлення Інституту політики, свідчать про те, що великий відсоток громадян і досі психологічно не живе в Україні. За підсумками дослідження, понад 40 % ідентифікують себе з Радянським Союзом, тоді як з Україною менше половини - 47,7 %. Подібне ставлення виявилось й до ролі Великої Жовтневої революції (42,2 % - позитивне, 44,5 % - негативне). Майже третина позитивно ставиться до періоду перебування України в складі Радянського Союзу, а 58,7 % не задоволені розпадом цієї держави [4]. Цифри показово свідчать про те, що таким людям важко буває зрозуміти, що неможливо залишитися в соціалізмі, отримувати те, що отримували досі, і при тому назвати це демократичною державою; неможливо повернутися до вихідної точки під назвою «1917 рік» і почати будувати «капіталізм» або «українську національну державу» з нуля, просто пригадавши собі умови, що склалися на початку минулого століття.

Як слушно зауважив С. Катаєв, «... після соціалізму наша країна не «повертається» до капіталізму, а формує зовсім новий тип суспільства» [5]. Але ж радянська політична культура цілком ус-

пішно перетнула кордон 1991 року. Політичні зміни та невідривно пов'язані з ними труднощі, у тому числі економічного характеру, були сприйняті більшістю населення без належного розуміння, підтримки, з дедалі негативнішим ставленням «...до неспроможності "центру" виконувати свої функції...» [6]. Таким чином, радянське пристосовництво проявлялося в очікуванні від влади здійснення «... функцій постачання, розподілу й координації» [7].

Головною проблемою при становленні політичної культури незалежної України є все ж таки залишки тоталітаризму в громадській свідомості. На момент проголошення незалежності Україна була суспільством «зі зламаними всередині нього соціальними перегородками (фактично безкласове суспільство з панівною цінністю рівності всіх і в усьому)», з економікою, що становила не що інше, як напіврозвалена систему соціалістичного господарювання, зі старою номенклатурою біля важелів влади, з політичною культурою тоталітарного типу, з відповідним рівнем масової політичної й правової свідомості. Зокрема, свідомість сучасних українців зберігала (особливо на початку 90-х років) і зберігає чимало стереотипів та міфів радянського минулого або новостворених, але тісно пов'язаних із цим минулим. Наприклад, стереотип про те, «як добре було тоді», «як погано тепер», «у всьому винні нові правителі», «скільки було дешевих матеріальних і соціальних благ», «про нас дбала держава», стан «безпорадності» і «безсилля» перед Заходом та інше. Після сліпої віри у «всемогутність партії на шляху до світлого майбутнього» не меншої популярності набула ідея, що чудове демократичне життя настане відразу після розправи з усім, що пов'язано з комунізмом, без особливих зусиль з боку суспільства [8]. Маємо вже таку звичку - запроваджувати все швидкими темпами: нову реформу, новий уряд, нову державу. Запроваджуємо, а потім так само чекаємо швидких результатів. Так було, коли ми виконували п'ятирічки за три роки, будували «соціалізм в окремій країні», потім «комунізм за двадцять років». Щоправда, стрибок із країни тоталітаризму до країни суцільної демократії трохи затягнувся.

Домінування рівності в радянській системі цінностей призводить тепер до вимог одностайності там, де це не зовсім потрібно. Наприклад, у ставленні до форм власності, визначенні політичних пріоритетів, тобто до таких питань, які «... за своїм еством потребують багатоманітного, плюрального ставлення до них...» [9]. Це залишки радянської звички до рівності не тільки умов, а й можливостей і результатів в усіх сферах життя.

Безсумнівно, що аномія та абсентеїзм так само є важливими проблемами посттоталітарного суспільства. Щоправда, подеколи важко відрізнити абсентеїзм від нібито лояльності. Колишні громадяни СРСР звикли до лояльності владі, звикли, що не треба втручатися в політичний процес, держава про все подбає. Тому більшість обирає саме такий шлях і нині. Для чого щось робити, коли можна чи то лояльно, чи то пасивно відсидітися й подивитися, що то воно буде, як то влада все владнає. Утім це не єдина панівна позиція громадськості.

Дехто категорично не сприймає і не визнає все, що виходить від влади. Це пострадянська інфантильна громадська позиція, яка у свідомості пересічного громадянина виглядає приблизно так: мусить бути добре; завжди держава дбала про те, щоб усім було добре; якщо щось недобре, я почекаю, поки влада все владнає; мені може не подобатися те, що робить влада, але сам змінювати нічого не буду (не можу, не хочу, не знаю як тощо). Можливо, це ще пояснюється залишком такого типово радянського явища, як колективізм, який подеколи діяв за принципом «всі і ніхто». Одним із проявів цього явища було небажання брати на себе ініціативу, політична та соціальна пасивність. Це таке собі пристосовництво до середовища, нехтування своїми громадянськими правами та обов'язками, неповага до закону, які призводять до суспільної байдужості, аномії, абсентеїзму. Звичайно, такі настрої притаманні здебільшого людям старшого й середнього віку, які безпосередньо відчули на собі вплив радянської ідеології. Але ж не дарма молодь, юнацькі роки якої припали на період розвалу СРСР і проголошення незалежності України, називають «втраченим поколінням».

Звісно, не можна не підтримати тезу, що політична культура - це голос із минулого, успадкований досвід попередніх поколінь. Тому наївно було б очікувати миттєвої зміни настроїв і поведінки людей. Можуть змінитися соціальні політичні інституції, але люди залишаються ті ж самі. До того ж національні ознаки громадян нівелювалися в будь-який спосіб. До кінця 1980-х років (і навіть початку 90-х) переважна більшість громадян не ідентифікувала себе з Україною як з окремою нацією, що прагне до самостійності (або вже має її). Тож людям, які ще вчора були «єдиним радянським народом», було досить складно вчитися бути громадянами України як суверенної держави. Досить важко змінитися свідомості людей, котрі являли собою майже однорідну масу, яка складалася, надумку Е. Баталова, з професійних осередків, без особливих відмінностей у цінностях, настановах, орієнтаціях [10]. Як зауважив М. Молчанов, успадкована соціальна струк-

тура до кінця 1950-х років була остаточно зруйнована. Зникли такі соціальні прошарки, як до-революційна аристократія та інтелігенція, міська та сільська буржуазія, священництво, родинні селянські господарства. Таким чином, було досягнуто омріяної ідеологами комунізму соціальної однорідності і зруйновано підвалини громадянського суспільства [11].

Однією з частин радянської спадщини є стара номенклатура, яка теж відіграє свою роль у трансформаційному процесі. Частина її залишилася біля важелів влади. Дехто «змінив колір прапорів», ставши на бік опозиційної комуністам сторони [12]. Колишні партійні функціонери в дусі популізму подекуди використовують націоналістичні настрої в своїх політичних цілях. Але ті й інші не втратили звички до керування ідеологічними, етатистськими принципами. В останні роки принципи адміністрування залишилися майже незмінними, навіть попри те, що склад державних службовців оновлювався. Посткомуністична політична еліта не втратила радянської звички триматися за свою владу. Важливим є й те, що нові (чи то старі) політичні лідери отримали (чи то успадкували) владу й суспільну підтримку разом із розвиненими, міцними владно-силовими структурами старої системи, що слугували для контролю та спостереження за життєдіяльністю всього суспільства. Це може виявитися досить небезпечною зброєю в руках колишніх Номенклатурників, людей, які вміють нею користуватися. Тобто служби держбезпеки й військові підрозділи можуть за потреби використовуватися правлячою олігархією проти її політичних та економічних опонентів. Корупція, фаворитизм і кумівство, як залишки радянської традиції в управлінні, процвітають у політичних інституціях України.

Під час радикальних змін, що, як правило, тривають від кількох тижнів до кількох місяців, першими зникають поверхневі ознаки минулого (інституції, символи), останнім - те, в чому утримується сутність епохи. Тобто на перший план висуваються організаційні, а не культурні чинники політичного процесу. Політична культура має властивість зберігатися майже без змін протягом тривалого часу. Зрозуміло, годі й очікувати, що формована протягом сімдесяти років радянської влади політична культура зникне одразу після короткого періоду радикального перетворення України радянської на Україну незалежну. О. Зинов'єв стверджує, що комунізм за своєю природою є явищем набагато глибшим і складнішим, ніж будь-який диктаторський або авторитарний режим. Якщо комуністичне суспільство сформувалось у зрілий соціальний організм, то для його краху знадобляться віки. Таке суспіль-

ство може Існувати певний час навіть за умови, коли в країні нема жодної людини, яка сповідувала б ідеологію комунізму [13]. Важко прогнозувати, звичайно, подальший розвиток подій. Сподіваємося, що такий доволі песимістичний прогноз не справдиться повною мірою.

Підсумовуючи все сказане вище, можна назвати такі пережитки радянського минулого, що мають вплив на формування політичної культури України: звичка до рівності, колективізм, неповага до закону, конформізм, нехтування громадянськими правами та обов'язками, пасивність, корумпованість політичних діячів і державних службовців. Але це не означає, що треба перекладати відповідальність за проблеми й виправдовувати помилки пострадянської України за рахунок комуністичного минулого.

Можна з упевненістю сказати, що для того, аби щось змінилося, необхідно знати, що саме треба змінити. Іншими словами, маючи за мету побудову демократичного громадянського суспільства, необхідно було б не тільки реформувати систему соціально-політичних інституцій, а й чітко пояснити людям, у якому напрямку планується розвиток держави. Можливо, тоді б населення України виробило нові цінності, орієнтації, цілі та з'ясувало для себе факт, що ніколи вже не буде, як раніше, що треба змінюватися.

Тобто треба враховувати чинники, що впливають на формування самосвідомості народу, яка є одним із найважливіших компонентів розвитку політичної культури. Мусять бути вироблені нові спільні настанови та вартості, які передаватимуться з покоління в покоління. Це єдиний шлях до побудови держави добробуту. Процес трансформації політичної культури України характеризується тривалістю заміщення одного типу політичної культури іншим, що пояснюється поступовою зміною поколінь, яка може розтягнутися на десятиліття. Процес переходу від одного типу політичної культури до іншого відбувається поетапно, шляхом нашаровування нових і витіснення старих елементів. Політичну культуру України перехідного періоду можна охарактеризувати як «змішану». В одній країні одночасно співіснують елементи старого та нового типів політичної культури в межах різних політичних, територіальних, національних, генераційних спільнот. Е. Мачкув вказує, що таке явище в сучасній політології називається «дилемою одночасності» [14]. Таким чином, швидкість процесу зникнення елементів політичної культури Радянського Союзу залежить від певних чинників, а саме: динаміки зміни поколінь, характеру політичної соціалізації (особливо молоді), розвитку нових економічних відносин.

1. Яковенко А. В поисках исторического мифа. <http://www.proua.com>, 9.01.2003.
2. Уткіна Л. Back to the USSR, <http://www.prawda.com.ua>, 14.01.2003.
3. Головаха Є., Пухляк В. Політична соціалізація в посткомуністичній Україні // Політична думка.- 1994.- № 2.- С. 27.
4. Уткіна Л. Back to the USSR, <http://www.prawda.com.ua>, 14.01.2003.
5. Катаев С. Трансформація сучасного українського суспільства: постмодерністський контекст // Людина і політика.- 1999.- № 3. <http://www.lip.icaei.org.ua>, 13.11.2000.
6. Молчанов М. Політична культура України: радянська чи пострадянська? // Сучасність, 1995.- № 10.- С. 65.
7. Там само. - С. 65.
8. Головаха Є., Пухляк В. Політична соціалізація в посткомуністичній Україні // Політична думка.- 1994.- № 2.- С. 28.

9. Рябов С. Політична культура: теоретичні й практичні аспекти // Практична філософія- 2001.- № 3.- С. 115-125.
10. Баталов Э. Советская политическая культура (к исследованию распадающейся парадигмы) // Общественные науки и современность.- 1995.- № 3.- С. 61.
11. Молчанов М. Політична культура України: радянська чи пострадянська? // Сучасність.- 1995.- № 10.- С. 61.
12. Головаха Є., Пухляк В. Політична соціалізація в посткомуністичній Україні // Політична думка.- 1994.- № 2.- С. 26.
13. Зиновьев А. А. Конец коммунизма? (Первый коммунистический кризис) // Квинтессенция: Философский альманах.- 1993.- М., 1992.- С. 69-94.
14. Мачкув Е. Преобразование коммунистического тоталитаризма и посткоммунистическая системная трансформация: проблемы, концепции, периодизация // Полис.- 2000.- № 4.- С. 45.

I. Galaktionova

ABOUT THE ROLE OF THE «SOVIET HERITAGE» IN THE POLITICAL CULTURE FORMING PROCESS OF INDEPENDENT UKRAINE

The article is dedicated to the question of the clearing up of the importance of the Soviet Union political system's elements for the political culture of independent Ukraine. The character features of political consciousness and behavior of the soviet people and citizens of independent Ukraine are compared. Among the elements of Soviet past are revealed the following ones: the habit of equality, collectivism, disrespect to the law, conformism, neglect the civic rights and duties, passivity, absenteeism, lack of the national orientations of development, typically soviet stereotypes, corruption among politicians and state officials.